

ARNOLD GEHLEN:

Pračlovek a neskorá kultúra. Filozofické skúmania a vyhlásenia

Bratislava: Hronka 2019, 366 s.

Z nemeckého originálu *Urmensch und Spätkultur: Philosophische Ergebnisse und Aussagen* (Frankfurt am Main: Verlag Vittorio Klostermann 2004) preložil a poznámky spracoval Ladislav Šimon

V jeseni 2019 vydala Hronka prácu klasika filozofickej antropológie a sociológie dvadsiateho storočia Arnolda Gehlena. Zaradenie diela, ktoré nebude favoritom v počte predaných výtlačkov, do edičného plánu, bude však vyžadovať motivovaného čitateľa a treba ho posudzovať aj z hľadiska jeho vedeckého významu, aj ako kultúrnu hodnotu. Po Plessnerovej práci *Moc a ľudská povaha*¹ dostáva odborná verejnosť ďalší klasický, dnes už filozofiou, sociológiou i kulturológiou asimilovaný text A. Gehlena, antropologicky zdôvodnenú teóriu inštitúcií. V oboch prípadoch ide o práce, ktorými ich autori nadviazali na svoje základné antropologické diela,² zachovali ich hlavné postuláty a metodologicky i diagnosticky prehĺbili rozmer dejinnosti človeka a historickosti filozofickej antropológie. Preto aj v recenzii práce, ktorá vzhľadom na súčasné využitie môže byť pokladaná najmä za sociologickú, uprednostňujem hľadisko filozofickej antropológie.

Napriek významu Gehlenových antropologických a sociologických štúdií jeho dielo stojí akosi mimo pozornosti našich autorov. Ako jednému zo zakladateľov filozofickej antropológie mu kapitolku venuje Božena Seilerová³ a jeho filozofia techniky je dostupná v staršom českom preklade *Duch ve světě techniky*.⁴

Práca *Pračlovek a neskorá kultúra* vyšla v roku 1956 a jej slovenský preklad vychádza zo siedmeho vydania. Ide tu o filozofiu inštitúcií a zároveň o fundamentálnu sociologickú interpretáciu procesu inštitucionalizácie a stavby inštitucionálneho poriadku, teda o kľúčové témy všeobecnej sociológie. Inštitúcie a ďalšie podchytené

¹ H. Plessner: *Moc a ľudská povaha*. Bratislava: Hronka 2015. Preložil L. Šimon. Prvý knižný preklad do slovenčiny.

² H. Plessner: *Die Stufen der Organischen und der Mensch* (1928). A. Gehlen: *Der Mensch: Seine Natur und seine Stellung in der Welt* (1940).

³ B. Seilerová: *Človek vo filozofickej antropológii*. Bratislava: Iris 1995.

⁴ A. Gehlen: *Duch ve světě techniky*. Praha: Svoboda 1972.

segmenty sociálnej reality Gehlen pod vplyvom ontológie N. Hartmanna chápe ako kategórie, teda „pojmy označujúce ďalej nerozložiteľné podstatné vlastnosti človeka“ (*Pračlovek*, s. 23) a využíva ich pri opise a interpretácii poznatkov dobovej kultúrnej a sociálnej antropológie o človeku archaickej doby. Tieto kategórie sú často Gehlenove konštrukcie a niektoré rozvojom vied o človeku stratili explanačný význam.

Koncepciu inštitúcií ako objektivizovanej a autonómnej nadindividuálnej reality odvodzuje z „otvorenosti človeka svetu“, teda z kľúčového tvrdenia modernej filozofickej antropológie, ktoré signalizuje, že tvorcom inštitúcií je bytosť bez konštitutívnej determinácie. Zdôraznenie tohto východiska je zrozumiteľné, keďže zámerom Gehlenovej práce je vysvetlenie inštitúcií ako kultúrnych fenoménov, ktoré sú výsledkom antropogenézy. Inštitúcie v biologickej perspektíve sú súčasťou „umelej prírody“ a človek – v inštinktoch nešpecializovaná, charakterom svojich telesných orgánov nedostatková bytosť (Mängelwesen) – ich vytvára ako nástroje kompenzácie, odbremenenia, sebakontroly atď. Táto idea človeka ako bytosti, ktorá je prírodou nútená vytvárať kultúru ako realitu s vlastnými zákonmi, je opakujúcim sa motívom Gehlenových prác. Tvorí súvislosť medzi jeho antropologickým dielom *Človek. Jeho povaha a postavenie vo svete* (1940) a recenzovanou prácou o inštitúciách. Už v prvej práci sa uplatňuje väčšina „antropologických kategórií“, problém biologickej odkázanosti na tvorbu kultúry, význam jazyka a anticipácie, schopnosť ideácie, aj to, čo nás tu zaujíma, teda východiská teórie inštitúcií (Gehlen ich zdôraznil v záverečnej 44. kapitole, avšak až vo vydaní z roku 1950). To vysvetľuje aj pôvodný zámer autora vydať prácu *Pračlovek a neskorá kultúra* ako druhú časť antropológie.

Druhým predpokladom v teórii inštitúcií je koncepcia človeka ako konajúcej bytosti, fixujúcej v inštitúciách hodnotné jadro svojich interakcií, skúsenosti, deľby práce, učenia, „experimentovania“, typických situácií, teda všetko to, čo je významné pre stabilitu, trvanie a kontinuitu jeho života. Významným faktorom odbreňovania od afektov a účelového uvoľňovania nadbytku pudovej energie je deľba práce, ktorú Gehlen nevníma iba ako racionálne konanie a neprijíma ani jednosmernú interpretáciu vzťahu medzi týmto kultúrnym stupňom a formovaním inštitúcií. Ľudské konanie sa sociálnou skúsenosťou i rozmanitosťou interakcií postupne autonomizuje, začína fungovať ako inštitúcia, ktorá má účel v sebe, vo svojom apelatívnom a príkazovom pôsobení navonok a v prežívaní jej tlaku navonok i zvnútra ako povinnosti. V Gehlenovom výklade je zrejme durkheimovské chápanie sociálnej reality. Pri zobrazovaní „inštitucionalizovanej spoločenskej kooperácie“, hlavne toho, ako sa v nej využívajú existujúce pravidlá, Gehlen uplatnil model hry analogickým spôsobom, aký pri vysvetľovaní sociálnej interakcie použil G. H. Mead. Inštitúcie ako „najvyššie duchovné syntézy“ (*idées directrices*) nielen svojou nadsituačnou formou, ale aj vďaka implicitnej evidencii v individuálnej skúsenosti podľa Gehlena pôsobia ako „gravitačné

centrá, smerovky, zábrany, koordinátori“ (Gehlen 2019, 67), a tým sú schopné nielen pretrvania a translácie, ale aj prispôsobenia sa zmenám. Gehlen si oprávnene uvedomuje, že antropologické poznanie nemôže podceňovať tieto vektory.

Existenciu inštitúcií ako „najveľkolepejších kultúrnych výtvarných“ (Gehlen 2019, 71) si podľa Gehlenovej hypotézy napokon vyžiadala prirodzene nestabilná, nešpecializovaná bytosť – človek. Svojou univerzálnou a symbolickou formou ho totiž odbremeňovali od permanentných praktických improvizácií, od tlaku rozhodovania v situáciách ohrozenia až po zmiernenie anxiety zo smrti. Tým uspokojovali jeho potrebu stability a poskytovali skúsenosť „nadbytku“ (či „pridaného úspechu“) – v podobe vysokých sociálnych hodnôt dôvery a vzájomnosti. Uspokojovanie potreby sociality účinkovalo v antropologickej výbave ako sociálny „inštinkt“ síce v metaforickom zmysle, ale so silou prírodnej determinácie.

Pojem „kultúra“ obsiahne u Gehlena celý svet človeka. Kultúra však nie je iba „umelá príroda“, ale zahŕňa aj to, čo je habituálne, čo sa v priebehu života uložilo, vydrilovalo. Práve tento „zásobník“, iracionálne pozadie rutinných reakcií na ohrozenie, funguje ako sociálny „inštinkt“ a uskutočňuje sa v podobe „saturácie pozadím“ (*Hintergrundserfüllung*). Gehlen mu ako priestoru a zdroju bezpečia a existenčnej istoty venuje náležitú pozornosť. Za argumentmi siaha skutočne hlboko. Už v práci *Človek* uvádza Paretovu citáciu Hesioda, ktorou zdôvodňuje „iracionálnu skúsenosť“ ako druh existenčnej istoty, takzvanej derivácie. Podobne v práci *Pračlovek a neskorá kultúra* vysvetľuje situáciu „saturácie pozadím“ ako komplementárnu k antropologickej kategórii odbremenenia. Stabilizácia ľudského života touto cestou odbremeňuje človeka od náhod aktuálneho uspokojenia potrieb zážitkom istoty ich budúceho uspokojenia. Táto istota vzniká fixovaním trvalého úspešného správania. Už na tejto úrovni sa presadzuje pravidlo, že všetko, čo je v ľudskom živote významné, nadobudne formu inštitúcie. Vyššou formou fixácie sú inštitucionálne schémy, ktoré sú nadsitučné a vždy k dispozícii. Zárukou je tu „stacionárny pocit pozadia“ (Gehlen 2019, 83) ako súčasť sociálneho poznania, respektíve ako virtuálny prísľub uspokojenia potrieb overenými efektívnymi spôsobmi správania. Významné je pritom zistenie, že povaha „pozadia“, aj keď je naporúdzi, presahuje subjektívne možnosti náhľadu alebo uvedomenia. V živote reálne funguje spolu so stabilizujúcou podporou „viditeľných“ inštitúcií (ako rodina, príbuzenstvo a pod.) a univerzálnych symbolických foriem (ako je náboženstvo, umenie, veda a i., v súčasnej sociológii známe „systémy dôvery“). Gehlen doceňuje fakt, že ľudské konanie, skôr ako je vedené racionálnym kalkulom alebo normatívnou reguláciou, je saturované „pozadím“, ktoré mu dáva elementárnu istotu v spoločenských interakciách, v záťaži a pod. Mimo pozornosti neos-

tala ani skutočnosť, že obsahy „pozadia“ individualizujú, teda rozhodujú o odlišnostiach individuálneho reagovania (vytvárajú dištinkcie, ktoré v tomto smere neskôr excelentne preskúmal P. Bourdieu).

Aj v tomto zmysle je antropologicky významné, že inštitúcie sú svojim „neviditeľným“ i „viditeľným“ obsahom zdrojom sebapoznania človeka, pretože archivujú sociálnu skúsenosť najprv v stereotypoch a postupne v zovšeobecnených schémach, respektíve v univerzálnych návodoch na spájanie súradníc objektívne i subjektívne významného.

Preto procesy inštitucionalizácie, ako aj internalizácie ich výsledkov individuom v gehlenovskom chápaní nemožno vysvetliť sociológiou ani psychológiou, ale vyžaduje si to uplatnenie antropologických kategórií, a to v širokom rámci, ktorý presahuje čas jedného života i historickej epochy: týmto rámcom sú pre Gehlena archaická a moderná kultúra. To je aj dôvod, prečo *Pračlovek a neskorá kultúra* je filozofiou inštitúcií a zároveň historickým prehĺbením filozofickej antropológie. Prepojenie pravekultúry s prítomnosťou má diagnostický rozmer. Vo filozofii inštitúcií, a ešte výraznejšie vo filozofii techniky, v širokej historickej perspektíve zdôvodňuje sklon moderného človeka k subjektivitě, ktorý spolu s racionalizáciou života sprevádza i prehĺbuje reifikáciu a úpadok tradičných inštitúcií. „Neskorá kultúra“ je kritika modernej kultúry. Gehlen už v práci *Človek* zdieľal názor V. Pareta, že západoeurópska racionálna kultúra nie je smerodajná pre skúmanie človeka.

Na záver treba zdôrazniť aj to, že publikácia si zaslúži trepezlivého čitateľa – autor ho preveruje akademickým štýlom, (napr. v origináli) využívaním pomenovacích možností kondenzovaným nemeckým zloženým slovom, šírkou odkazov na zdroje. Je to dôkaz mimoriadnej filozofickej a interdisciplinárnej erudície Gehlena, ale aj stupňa nárokov na prekladateľa. Čitateľa musí ovanúť melanchólia v kontakte s odkazmi na autorov, ktorých nové filozofické koncepcie a súčasnosťou príliš zamestnaná sociológia odsunuli do menných registrov a do komplexných bibliografií univerzitných kvalifikačných prác. Nič na tom nemení skutočnosť, že veľkým časovým odstupom od prvého vydania prác a rozvojom vied o človeku (o. i. evolučnej biológie, genetiky, neurobiológie, teórií konania a komunikácie) niektoré „antropologické kategórie“ stratili význam. Iné sa zasa stali súčasťou pojmovej výbavy filozofického a sociologického diskurzu o človeku v dvadsiatom storočí. Dnes si nevieme predstaviť výklad „konštruovania sociálnej reality“ P. Bergerom a T. Luckmannom bez gehlenovskej pojmovej rekonštrukcie procesu inštitucionalizácie. Rovnako výrazné zrkadlenie, ale aj relativizáciu Gehlenových hypotéz vidíme v Sloterdijkovej súčasnej koncepcii antropotechník a v *homo immunologicus*, kde gehlenovského *homo defectus* predstavil

v kontexte súčasných teórií imunológie. Rovnako kritická recepcia Gehlena, minimálne zo strany J. Habermasa, svedčí o aktuálnosti Gehlenových teórií a ich konštruktívnej prítomnosti v súčasnej filozofickej diskusii.

Recenziou reagujeme na vydanie práce v slovenskom preklade. Jeho autorom je popredný germanista a prekladateľ Ladislav Šimon, známy prekladmi nemeckej poézie (Goethe, Heine, Rilke), drámy a prózy (o. i. Brechta, Grassa), ako aj výnimočných prác C. G. Junga, G. Simmela, H. Plessnera, E. Canettiho, N. Eliasa a i. To ilustruje obsiahly kontext prekladateľovho predporozumenia. Suverénne vedie čitateľa repetitívnym spôsobom Gehlenovho dokazovania hypotéz a dodržiava terminologickú stabilitu vyjadrovania antropologických kategórií (napr. „nedostatková bytosť“, „nadbytok pudov“, „saturovanie pozadím“, „chov“). Za vec diskusie pokladám preklad jedného z kľúčových výrazov – „odbremenenie“ (*Entlastung*). Vo filozofickom diskurze sa na vyjadrenie oslobodenia od záťaže prírodnými a civilizačnými faktormi skôr používa výraz „odľahčenie“. Text tejto recenzie rešpektuje prekladateľom navrhnuté slovenské verzie.

Olga Sisáková

Olga Sisáková
Filozofická fakulta PU v Prešove
Inštitút filozofie
Ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
e-mail: olga.sisakova@unipo.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3804-5653>